

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ ПРАСТОРАВЫХ ПАНЯЦЦЯЎ, ЗВЯЗАНЫХ З ЗЕМЛЯРОБЧАЙ ДЗЕЙНАСЦЮ ЧАЛАВЕКА, У НАРОДНА-ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ ВІЦЕБШЧЫНЫ

А.С. Дзядова
Віцебск, ВДУ імя П.М. Маішэрава

Прастора – адна з фундаментальных катэгорый для чалавечага ўспрымання і ўпарадкавання ў паўсядзённым жыцці. У побытавай сферы жыцця і дзейнасці чалавека, яго штодзённых зносінах адчуванне прасторы асабліва значнае, паколькі менавіта тут фарміруюцца шаблоны паводзін людзей, іх звычкі і маральныя нормы. У паўсядзённых зносінах канцэпцыя прасторы знаходзіць канкрэтнае ўвасабленне з дапамогай моўных сродкаў, фарміраванне якіх адбывалася стагоддзямі пад ўплывам прыроднага асяроддзя, гаспадарчай дзейнасці і культурных традыцый таго ці іншага рэгіёна.

Прасторавая мадэль свету беларускага народа дастаткова цікава і выразна рэпрэзентуецца праз лексічныя адзінкі народна-дыялектнай мовы. Сёння вывучэнне адметнасці лексічнага фонду народна-дыялектных гаворак у розных аспектах пашырае кола лінгвістычных даследаванняў і ў пэўнай ступені запаўняе сабой “лакуну” па праблемах, звязаных са спецыфікай мовы тых ці іншых рэгіёнаў Беларусі. Гэтым якраз і абумоўлена актуальнасць і перспектывнасць вывучэння лексічных адзінак, якія абазначаюць прасторавыя паняцці і адначасова аллюстроўваюць працу чалавека на зямлі.

Мэта навуковага артыкула – выявіць і раскрыць спецыфіку семантыкі, паходжання і функцыянавання лексічных адзінак, якія рэпрэзентуюць прасторавыя паняцці, звязаныя з земляробчай дзейнасцю чалавека, у народных гаворках Віцебшчыны.

Матэрыял і метады. Крыніцай даследавання з’яўляецца “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” (ч. 1, 2) [1], [2]. На матэрыяле гэтага лексікаграфічнага выдання выяўлена больш за 60 лексічных адзінак народна-дыялектнага тыпу, аб’яднаных агульным значэннем ‘прастора’ з дадатковым сэнсавым кампанентам ‘земляробчая дзейнасць чалавека’. Асноўнымі метадамі выступаюць метады назірання, абагульнення і комплекснага аналізу.

Вынікі і іх абмеркаванне. У народных гаворках Віцебшчыны даволі значную ў колькасным плане і цікавую ў нацыянальна-культурным і лінгвакраіназнаўчым аспектах тэматычную групу складае лексіка з прасторавым значэннем і дадатковай земляробчай семантыкай. Лексічныя адзінкі такога тыпу прадстаўлены адмысловымі, самабытнымі словамі, выпрацаванымі беларускім народам на працягу многіх стагоддзяў.

Усё жыццё беларускага селяніна спрадвечу было звязана з працай на зямлі, таму гаспадары актыўна карысталіся назвамі прасторавых паняццяў, якія сваім значэннем былі звязаны з земляробствам. Сярод “прасторавых” лексічных адзінак, звязаных з земляробчай працай, выдзяляецца група найменняў, аб’яднаных агульным семантычным кампанентам ‘участак зямлі’, аднак кожная з такіх назваў мае спецыфічныя семантыка-стылістычныя адметнасці, што дазваляе класіфікаваць іх па шэрагу прыкмет, падзяляючы на падгрупы.

У падгрупу ўчасткаў зямлі агульнага прызначэння ўваходзяць назвы зямельных надзелаў, якія выкарыстоўваюцца ў земляробчай і гаспадарчай дзейнасці. Напрыклад, **дзялка** ‘участак зямлі, сенажаці, лесу’: *Ваша дзялка непадалёк ад нашай*. (Варапаева Паст.) [1; с. 175] – слова гэтымалагічна звязана з дзеясловам *дзяліць* са значэннем ‘раз’ядноўваць на часткі’; **прыва́лак** ‘зямельны ўчастак, які выдзяляўся раней сялянам у асабістае карыстанне’: *Прыва́лак увесь дачыста скасілі*. (Дрысвяты Брасл.) [2; с. 184] –

назоўнік матываваны словам *вало́к* у значэнні ‘мяжа’; **ралля́** ‘зямля, зямельны ўчастак, надзел’: *У маткі нашай многа раллі́ было.* (Зорнікі Беш.) [2; с. 223] – узнікненне гэтага семантычнага дыялектызма звязана са словам *араць*; **пла́ха** ‘ўчастак вялікіх памераў, прызначаны для сельскагаспадарчых культур’: *Такую пла́ху пад бульбу аставілі. Што з ёй рабіць?* (Косарава Глыб.) [2; с. 152] і інш.

Намінатыўныя адзінкі, семантычна звязаныя з пасевамі і апрацоўкай зямлі, адлюстроўваюць спецыфіку земляробчай працы нашых землякоў. Напрыклад, **брушнё́е** ‘кавалак поля, адведзены для гародніны’: *На гародзе пакінулі брушнё́е для морквы.* (Слабада Шум.) [1; с. 93] – этымалагічна гэты рэгіяналізм, хутчэй за ўсё, мае сувязь са словам *бруха* як сімвалам урадлівасці ў мінулыя часы; **пало́сна** ‘паласа засеянага збожжа’: *Трэба сёлета болей пало́снаў.* (Оспа Брасл.) [2; с. 104] – паходзіць, відавочна, ад слова *паласа* ‘доўгая вузкая частка якой-небудзь прасторы’; **постаць** ‘паласа поля, якую займае адна жняя ў працэсе жніва’: *Постаць на полі заўсёды шырокую займала, не бегла ўперад усіх.* (Кавалі Глыб.) [2; с. 163]; **скі́ба** ‘пласт узаранай зямлі’: *Садзім буракі на скі́бе.* (Прамышляды Паст.) [2; с. 260] і інш.

Асобна трэба спыніцца на найменнях месцаў захоўвання рознага сельскагаспадарчага інвентару, а таксама тэрыторыі, звязанай з падзелам сельскагаспадарчых зямель. Арганізацыю гаспадарчай зямлі рэпрэзентуюць назоўнікі тыпу **пáсека** ‘агароджанае месца ў свірне для захоўвання чаго-небудзь, засек’: *У мяне ў пáсе́кі многа капусты, буракоў.* (Езярышча Гар.) [2; с. 118] – назоўнік этымалагічна звязаны з дзеясловам *сячы* са значэннем ‘аддзяляць’; **пáйка** ‘ўчастак, надзел зямлі’: *Луг обішчый, а як падзелюць, то называюць “твая пáйка”, “мая пáйка”.* (Грышаны Віц.) [2; с. 97] – дыялектызм паходзіць ад слова *пай* ‘доля, частка чаго-небудзь’; **пляцо́к** ‘пляц, участак зямлі, заняты сядзібай, агародам’: *Тут пляцо́к раней панскі быў.* (Германавічы Шарк.) [2; с. 158] – дадзены дэмініўтыў паходзіць ад назоўніка *пляц* ‘пэўны ўчастак зямлі ў беларускім горадзе ці мястэчку ў XVI – XVIII стст.’; **со́ткі** ‘агарод, які знаходзіцца на пэўнай адлегласці ад хаты і сялянскай сядзібы’: *Со́ткі якіі ці ёсь у вас сёліта?* (Лужасна Віц.) [2; с. 271] – этымалагічна гэтая намінацыя, хутчэй за ўсё, звязана з назоўнікам *сотка* ‘плошча зямлі памерам 100 квадратных метраў’.

Звяртае на сябе ўвагу народна-дыялектнае найменне **лабя́к**, якое абазначае асаблівы прыродны аб’ект – адкрытае ўзвышанае месца: *Каровы на лабя́ку пасуцца.* (Абрамава В.-Дзв.) [1; с. 276] – рэгіянальны назоўнік метафарычна звязаны з назвай верхняй часткі твару чалавека: *лоб* – гэта тое, што знаходзіцца ўверсе нечага.

Праілюстраваныя моўныя адзінкі толькі частка багатага арсенала звыклых земляробчых тэрмінаў, якія перадаюць гістарычныя асаблівасці апрацоўкі зямлі. Яны паказваюць на рознае сэнсавое нападўненне (разыходжанні ў памерах, мэтах, спосабах прымянення зямлі), цесную этымалагічную сувязь з дзеясловамі і назоўнікамі, што пацвярджае практычную арыентацыю гэтых рэгіяналізмаў, а таксама лакальныя адметнасці, бо некаторыя словы (*брушное*, *лабяк*) сустракаюцца толькі ў канкрэтна вызначаных мясцовасцях.

Вядома, што не кожны год і не кожны кавалак зямлі мог даць добры ўраджай, таму ў дыялектнай мове, як і ў літаратурнай, ёсць нямала слоў, якія абазначаюць участак зямлі, які не выкарыстоўваўся ў гаспадарцы ці на якой не ўрадзілася гародніна. Сярод такіх дыялектызмаў сустракаецца падгрупа сельскагаспадарчай лексікі, якая апісвае неапрацаваныя землі, што не выкарыстоўваюцца ў гаспадарцы. Да такіх назваў адносяцца словы, якія абазначаюць розныя віды зямель, малапрыдатных для земляробства. Прыкладзём прыклады такіх найменняў, звязаных паміж сабой парадыгматычнымі адносінамі: **памёт**, **пустуня**, **прарэх** (**прарэ́ха**), **пярэчка**, **сызма**, **шнар** і інш. Агульным для ўсіх гэтых дыялектызмаў з’яўляецца семантычны кампанент

‘адсутнасць карыснага ўжывання’, але пры гэтым кожнае слова валодае ўласнымі ўнікальнымі адценнямі значэнняў і кантэкстаў ужывання.

Так, назоўнік з прасторавым значэннем **памёт** ‘запушчаная зямля’: *Раней усю зямлю пахалі, а цяпер усюды адзін толькі памёт.* (Гарнаполле Пол.) [2; с. 107] характарызуе ўчасткі зямлі, што на працягу доўгага часу не выкарыстоўваліся ў сельскагаспадарчай дзейнасці. Дадзеная намінацыйная адзінка звязана са словам *мяць* у значэнні ‘таптаць’, што магло раней абазначаць зямлю, якая страціла сваю каштоўнасць для сельскагаспадарчай дзейнасці.

Лексічная адзінка **пусту́ня** ‘пустая, неўрадлівая глеба’: *Нічога расці не хоча: пусту́ня там.* (Воўкаўшчына Глыб.) [2; с. 201] актуалізуе значэнне агульнапашыранага назоўніка *пустыня* ‘вялікая прастора з беднай расліннасцю або зусім без яе’. Блізкае значэнне мае найменне **шнар** ‘неўзаранае поле’: *А шнар гэны нада аддаць у калхоз.* (Старое Лядна Леп.) [2; с. 347]

Звяртае на сябе ўвагу шматзначны дыялектызм з прасторавым значэннем *прарэ́ха* 1) ‘неўзараны кавалак поля пасярод раллі’: *Во прарэ́хаў нарабіў!* (Лескавічы Шум.); 2) ‘не зарослае дрэвамі ці кустамі месца ў лесе’: *Як у лес зойдзеш, направа звярні, і прарэ́ха там скоро будзе.* (Ластавічы Глыб.) [2; с. 172]. У першым выпадку слова мае негатыўную канатацыю бо асацыіруецца з няўдалым, не такім, як трэба, выкарыстаннем зямлі. Другое значэнне слова больш нейтральнае, дзякуючы чаму яно збліжаецца з літаратурнымі назоўнікамі *прагаліны* або *паляны*. Прасторавая намінацыя **сы́зма** ‘цвёрдая, пустая, няўробленая глеба’: *Тут даўно ўжо ніхто не жыве, і таму кругом адна сы́зма.* (Ласіца Паст.) [2; с. 292] выкарыстоўваецца ў народна-дыялектнай мове Віцебшчыны для характарыстыкі глебы, якая з цяжкасцю паддаецца апрацоўцы ў сілу сваёй высокай шчыльнасці альбо з прычыны празмернай сухасці.

Народна-дыялектны назоўнік **пярэ́чка** ‘загон, участак ворнай зямлі, які размешчаны ўпоперак поля’: *Пярэ́чку ўчора трактарам узаралі.* (Узмёны Міёр.) [2; с. 212] уяўляе сабой спецыфічную ў плане значэння лексічную адзінку, якая ўжываецца для абазначэння пэўнага метаду арганізацыі зямельных участкаў. Слова ўжываецца пры апісанні традыцыйных практык земляробства. Дыялектызмы *пярэчка* і *прарэх* паказваюць дакладнасць традыцыйнай сельскагаспадарчай лексікі, а *пусту́ня* і *сызма* падкрэсліваюць прыродныя асаблівасці глебы.

Да іншых назоўнікаў дыялектнага паходжання, семантычна звязаных адначасова з абазначэннем прасторы і земляробчай дзейнасці чалавека, адносяцца найменні **плям**, **прагала**, **пралёт**, **праплёшына** і інш., якія абазначаюць месца, дзе не ўзыхля пасаджаная агародніна; пустое месца на агародзе, і, маючы лакальнае пашырэнне, функцыянуюць на той ці іншай тэрыторыі Віцебшчыны.

Заклучэнне. Такім чынам, даследаваныя народна-дыялектныя найменні прасторавых паняццяў з дадатковым земляробчым сэнсавым адценнем выконваюць не толькі намінацыйную функцыю. Іх можна разглядаць як багатую крыніцу шматлікіх і разнастайных ведаў пра нацыянальную гісторыю і побытавую сферу жыцця нашага народа. У сваёй пераважнай большасці гэтыя словы выяўляюць стэрэатыпы народнага побыту і абазначаюць этнаграфічныя рэаліі, якія прэзентуюць традыцыйную народную культуру беларусаў.

1. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с. URL: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/44539>. – Дата доступу 21.12.2025.

2. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / склад. : Г.К. Семанькова, Т.А. Грачыха, А.С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А.С. Дзядовой. – Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2014. – Ч. 2. – 358 с. URL: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/14042> – Дата доступу 21.12.2025.